

AHMET AĞAOĞLU'NA GÖRE BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE ULUSLARARASI SİYASET, OSMANLI DEVLETİ VE İSLAM DÜNYASI

THE VIEW OF AHMET AĞAOĞLU ON INTERNATIONAL POLITICS, OTTOMAN EMPIRE AND THE ISLAMIC WORLD BEFORE THE FIRST WORLD WAR

ALİ BİLGENOĞLU*

Geliş Tarihi/Received:22.02.2021

Kabul Tarihi/Accepted:12.06.2021

BİLGENOĞLU, ALİ, (2021), "Ahmet Ağaoğlu'na Göre Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Uluslararası Siyaset, Osmanlı Devleti ve İslam Dünyası", Belgi Dergisi, S.22, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2021/II, ss. 709-722.

Öz

Modern dünya tarihinin en önemli dönüm noktalarından biri olan Birinci Dünya Savaşı'nın öncesinde günümüz Ortadoğu coğrafyasının paylaşımı meselesi Büyük Güçler arasındaki ciddi ihtilaf konularının başında gelmekteydi. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İslam dünyasını doğrudan etkileyecek şekilde Doğu Sorunu olarak tanımlanıp, gündemin ilk sıralarına yerleşen bu uluslararası politik mesele sivil-asker devlet adamları kadar son dönem Osmanlı-Türk aydınlarının da en önemli tartışma konularından birisi olmuştur. Özellikle II. Meşrutiyet basınının birbirinden farklı ideolojik yaklaşımlara sahip pek çok yayın organında bu dönemde önemli makaleler yayımlanmış; siyasal yönelimleri farklı bu yayınların ortak noktalarından bir tanesini özelde Osmanlı Devleti'nin, genelde ise İslam dünyasının geleceği konusunda yaşanan endişe oluşturmuştur. Bu ortak endişeden hareketle devrin aydınları farklı bakış açıları üzerinden kaleme aldıkları yazılarla İslam Dünyası ve Müslüman toplumlar için bir kurtuluş rotası çizmeye çalışmışlardır. Birinci Dünya Savaşı'na doğru ilerleyen süreçte İslam dünyasının geleceği ve Osmanlı Devleti'nin durumu konusunda değerli makaleler kaleme alan düşünürlerden bir tanesi de Ahmet Ağaoğlu'dur. Son dönem Osmanlı düşünce hayatının ve Türk milliyetçiliği fikrinin önde gelen isimlerinden biri olan Ağaoğlu bu süreçte farklı basın organlarında uluslararası siyaset ve Osmanlı Devleti hakkında yazılar kaleme almıştır. Bu çalışmada Ağaoğlu tarafından devrin önemli yayın organlarından biri olarak öne çıkan Sırat-ı Müstakim'de yayımlanmış olan iki önemli makale merkeze alınmak suretiyle, 1910-1915 yılları arasında aynı dergide yayımlanmış diğer makalelerinden de yararlanarak kendisinin Büyük Güçler, Osmanlı Devleti ve İslam dünyası hakkındaki fikirleri dönemsel olarak ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda Ağaoğlu'nun uluslararası ve bölgesel analizleri kadar İslam dünyası, Osmanlı Devleti ve hilafet kurumu merkezli durum tespitleri ve gelecek projeksiyonu hakkındaki yaklaşımı irdelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Ağaoğlu, Osmanlı Devleti, II. Meşrutiyet, İslam Dünyası, Büyük Güçler, Sırat-ı Müstakim.

*Dr.Öğr.Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın İktisat Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, ali.bilgenoglu@adu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-9097-1737>).

Abstract

The sharing of the present-day Middle East was one of the serious disputes between the Great Powers before the First World War, as one of the most important turning points in the history of the modern world. This international political issue, which had been at the top of the agenda named as the Eastern Question since the second half of the 19th century, had also been one of the leading discussions of the Ottoman-Turkish intellectuals as well as the civil-military statesmen. Within this framework, in the several different media organs during the Second Constitutional Period of the Ottoman Empire, important articles were published on this issue. Despite their different ideological approaches, nearly all these press organs reflected the concern about the future of the Empire and the Islamic World, in common. Based on this common concern the intellectuals of the period tried to draw a road map with their articles from different political perspectives, for the Islamic World and Muslim communities. Ahmet Ağaoğlu was one of the scholars who wrote significant articles about the situation of the Ottoman Empire within the framework of the future of the Islamic World during the years towards the First World War. As one of the leading names of the late Ottoman intellectual life and the idea of Turkish Nationalism. In this study, by taking two important articles of him that were published in *Sırat-ı Müstakim*, as one of the most important magazines of the period, to the center, his ideas on the international politics, Ottoman Empire and the Islamic World will try to be analyzed. Within this effort, his other articles in *Sırat-ı Müstakim* on the same issue between 1910-1915 will also taken into consideration. In this context, not only the regional and the intertational political analysis of Ağaoğlu, but also his evaluations on the state of the Ottomans and his future projection on the Islamic World will also try to be examined.

Keywords: *Ahmet Ağaoğlu, Ottoman Empire, The Second Constitutional Period, Islamic World, Great Powers, Sırat-ı Müstakim.*

Giriş

1869 yılında Rusya egemenliği altında bulunan Karabağ bölgesinin Şuşa kentinde dünyaya gelen Ahmet Ağaoğlu (Agayev), ilk ve orta öğrenimini buradaki Rus okulunda; lise eğitimini ise Tiflis'te bitirmiştir.¹ 1889 yılında üniversite eğitimi için Paris'e giden Ağaoğlu, *College de France*'ta Tarih ve Filoloji bölümünde öğrenim görmeye başladı. Eğitimi sırasında Fransa'da yayımlanan *La Nouvelle Revue* ile *Revue Bleue*² ve Tiflis'te yayımlanmakta olan Kafkas gazetesinde Doğu dünyasına ilişkin ilk yazılarını yayımlamıştır.³ Bu ilk popüler yayınlarına ek olarak akademik anlamda da yayın faaliyetlerine başlayan Ağaoğlu, 1892'de Londra'da toplanan Şarkiyat Kongresi'ne katılarak Şii mezhebinin doğuşu ve gelişmesine dair bir tebliğ sunmuştur.⁴

Paris'teki öğrenimini tamamladıktan sonra 1894'te Azerbaycan'a geri dönen Ağaoğlu, Bakü liselerinde öğretmenlik yapmış; aynı zamanda Hüseyinzade Ali ve Şahtatlı Mehmet Ağa ile birlikte dâhil olduğu Millî Uyanış Hareketi⁵ çerçevesinde çeşitli gazetelerde Türklerin haklarını savunan yazılar kaleme almıştır. Buna ek olarak yayıncılık faaliyetlerine de giren Ağaoğlu, 1905 Rus Devrimi öncesinde esen hürriyet havasından faydalanarak *Hayat* adlı gazeteyi çıkarmış; sonrasında *İrşad* (1905), *Füyuzat* (1906) ve *Terakki* (1908) adlı dergiler de yayımlamıştır.⁶ 1909 senesinde Çarlık Rusya'sının faaliyetleri üzerinde artan siyasi baskıları neticesinde İstanbul'a göç eden Ağaoğlu⁷, bir dönem Maarif Müfettişliği⁸ ve Süleymaniye Kütüphanesi Müdürlüğü görevlerinde bulunmuştur. Aynı zamanda 1908'de Türk Derneği, 1912'de ise Türk Ocağı'nın kuruluşlarında kurucu sıfatıyla rol oynamış⁹; Türk Yurdu'nun da yayıncılarından birisi olmuştur.¹⁰ Bu dönemde Ziya Gökalp, Mehmet Emin (Yurdakul), Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Yusuf Akçura gibi isimlerle birlikte Türk milliyetçiliği hareketinin önderleri arasında yer alan Ağaoğlu¹¹, 1915'te Meclis-i Mebusan'a Afyon mebusu olarak seçilmiş¹²; aynı yıl İttihat ve Terakki'nin genel merkez üyesi olmuştur.¹³ 1917'de Azerbaycan'a gönderilen ordunun siyasi müfettişliğine getirilen Ağaoğlu, ertesini

1 A. Holly Shissler, *Between Two Empires: Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey*, I.B. Tauris, London, 2002, ss. 43-53.

2 Ağaoğlu'nun Fransa yılları ve buradaki faaliyetleri ile gazete yazıları konusunda bkz. François Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 103-117.

3 H. Ozan Özavcı, *Intellectual Origins of the Republic: Ahmet Ağaoğlu and the Genealogy of Liberalism in Turkey*, Brill, Leiden, 2015, s. 54.

4 Nuri Yüce, "Ağaoğlu Ahmet", TDV İslam Ansiklopedisi, cilt: 1, s. 465, İstanbul, 1988. Bu tebliğ daha sonra Ağaoğlu tarafından "The Shiite Sect and its Origin" (Şii Mezhebi ve Kaynakları) adıyla Londra'da yayımlanmıştır. Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1992, s. 408.

5 Münir Atalar, "Ahmet Ağaoğlu (1869-1939)", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 2, 2018, s. 140.

6 Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, Türk Kültür Yayıncılık, İstanbul, 1978, ss. 199-200; Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1966, s. 170.

7 James H. Meyer, *Turks Across Empires*, Oxford University Press, 2014, s. 2.

8 Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019, s. 149.

9 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 347; Füsün Üstel, *İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 55.

10 David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)*, Kervan Yayınları, İstanbul, 1979, s. 18; Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930*, s.29; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 437.

11 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 189; Berkes, a.g.e., ss. 410-412. Ağaoğlu'nun burada ismi geçen dönemin ünlü fikir adamları ile olan kişisel ilişkilerine ve dostluğuna dair bkz. Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, Baha Matbaası, İstanbul, 1969.

12 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 4-5, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1975-1976, s. 271.

13 Shissler, a.g.e., s. 160.

yıl İstanbul'a döndüğünde İttihat ve Terakkî'nin pek çok ileri geleni ile beraber Malta'ya sürgün edilenler arasında yer almış¹⁴; 1921'de sürgünden Ankara'ya geri dönmüştür. 22 Temmuz 1923'te yapılan Türkiye Büyük Millet Meclisi II. Dönem seçimlerine katılan Ağaoğlu Kars milletvekili olarak meclise seçilmiştir. Burada Hâkimiyet-i Milliye Gazetesinin başyazarlığını yürüten Ağaoğlu, aynı zamanda Ankara Hukuk Mektebi'nde Hukuk-u Esasiye dersleri vermiştir.¹⁵ 1930 senesinde kurulan Serbest Fırka'nın kurucuları arasında yer alan Ağaoğlu¹⁶, kısa süren Serbest Fırka tecrübesinin ardından İstanbul Üniversitesi Hukuk Tarihi kürsüsünde profesör olarak görev yapmaya başlamıştır. Bu dönemde *Akın* adlı bir gazete çıkarmaya başlamış¹⁷; yönetimi eleştiren yazıları sebebiyle gazetesi kapatılmış ardından da 1933 Üniversite Reformu ile kadro dışı bırakılarak, emekliye ayrılmıştır.¹⁸ 19 Mayıs 1939'da İstanbul'da vefat eden Ağaoğlu, ömrünün son dönemine dek farklı yayın organlarında yazılar yazmaya ve kitap yayımlamaya devam etmiştir.¹⁹

Ağaoğlu'nun düşünsel birikim ve yöneliminin ilk devresini teşkil eden Rusya yıllarında gerek yazdığı makalelerde gerekse yayımladığı gazete ve dergilerin yayın politikasında ana siyasal söylem olarak "Çarlık Rusya'sı Müslümanlarının birleşmesini ve ilerlemesini" savunduğu görülmektedir. Nitekim Ağaoğlu 1906 senesinde Hüseyinzâde Ali Bey ile birlikte Kafkasya Müslümanlarını temsil etmek üzere 13-23 Ocak 1906 tarihlerinde düzenlenen Petersburg İkinci Müslüman Kongresi'ne katılmıştır.²⁰ Bu gibi girişimleri sebebiyle Çarlık Rusya'sının kendisi hakkındaki siyasi takibatı ve artan baskıları sonrasında adeta bir çekim merkezi haline gelen II. Meşrutiyet İstanbul'una geçen Ağaoğlu²¹, devrin önde gelen İslamcı yayın organlarından Şehbenderzâde Ahmet Hilmi'nin Hikmet Gazetesi ile Eşref Edib tarafından çıkarılan Sebil'ür-reşad'a dönüşecek olan Meşrutiyet rejimi taraftarı Sırat-ı Müstakim'in kadrosu içinde yer alarak Rusya'dan getirdiği İslam'ı da içeren milliyetçi tezleri bu mecralarda işleyerek, Müslüman dünyanın durumu ve geleceği üzerine makaleler kaleme almaya başlamıştır.²²

14 Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985, s. 108. Ağaoğlu'nun sürgün dönemi hatıratı ve dönemi değerlendiren kıymetli yazılar için bkz. Ahmet Ağaoğlu, *Mütareke ve Sürgün Hatıraları*, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2010.

15 Ülken, a.g.e., s. 409.

16 Ağaoğlu'nun Serbest Fırka tecrübesi içerisindeki rolü hakkında bilgi için bkz. Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

17 *Akın* gazetesi hakkında bkz. Hakkı Uyar, "1930'larda Türkiye Basınında 'Liberal' Muhalefet: Ağaoğlu Ahmet'in *Akın* Gazetesi", *Toplumsal Tarih*, sayı 41, Mayıs 1997, ss. 43-50.

18 Simten Coşar, "The State and Intellectual in Turkey: Between Liberal Ethos and the Myth of Democracy", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, 1997, s. 161.

19 *Türk Parlamento Tarihi*, (Haz. Kazım Öztürk), TBMM-II. Dönem 1923-1927, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınevi, cilt: 3, ss. 474-475.

20 Atalar, a.g.m., s. 141. 1905 senesinde Nijni-Novgorod'da toplanan Birinci Müslüman Kongresi'ni müteakip toplanan 1906 tarihli Petersburg İkinci Müslüman Kongresi'nde Bütün Rusya Müslümanlarının İttifakı adıyla yeni bir teşkilatlanmaya gidilmesi kararı alınmıştı. Kongreler serisinin üçüncüsü ise aynı yıl ağustos ayında yine Nijni-Novgorod'da toplanmıştır. Detay için bkz. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s. 396; İsmail Türkoğlu, "Müslüman Kongreleri", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 32, 2006, ss. 96-98.

21 Akçura, *Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s. 208. Bu dönemde Osmanlı başkentinde Ahmet Ağaoğlu'nun yanı sıra Yusuf Akçura, Mehmed Emin Resulzade, Abdürreşid İbrahimov, Hüseyinzade Ali, Ayaz İshaki, Halim Sabit gibi önde gelen Kırımli, Tatar ve Azeri aydınlarından oluşan bir grup faaliyet göstermekteydi. Bkz. François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 1986, s. 61; Hakan Kırımli, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 170.

22 Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet'te Fikir Dergileri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 127; Ufuk Özcan, *Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği*, Kitabevi, İstanbul, 2010,

Ahmet Ağaoğlu'na Göre Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Uluslararası Siyaset, Osmanlı Devleti ve İslam Dünyası

II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı basınında İslam dünyasının durumu ve geleceği ile ilgili çok sayıda makale ve haber yayımlanmıştır. Özellikle son dönem Osmanlı-Türk aydınlarının bu çerçevede son derece önemli yazılar yayımladıkları görülmektedir. Bu çalışmanın ana konusunu teşkil eden İslam dünyası ve Osmanlı Devleti'nin durumu hakkında Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Abdürreşid İbrahim, Samizâde Süreyya, Mehmet Akif (Ersoy), Abdülaziz Çavuş, Eşref Edib, Şehbenderzâde Ahmet Hilmi gibi dönemin Osmanlı entelijansiyasının önemli isimleri Beyan'ül-Hak, Sırat-ı Müstakim, Hikmet ve Tearüf-i Müslimin gibi yayın organlarında makaleler neşretmişlerdir. Bu yayınlar Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı aydınlarının hem devletin durumu hem de İslam dünyasının geleceği penceresinden uluslararası siyaseti analiz etme çabaları nedeniyle son derece önemli kabul edilmektedir.²³

Son dönem Osmanlı-Türk aydın zümresinin önemli isimlerinden biri olan Ahmet Ağaoğlu'nun imzasıyla 1910 tarihinde Sırat-ı Müstakim Dergisi'nde uluslararası siyaseti ve İslam dünyasının bu çerçevedeki konumunu irdeleyen iki ayrı makale neşredildiği görülmektedir. Bunlardan ilki "Âlem-i İslam ve Siyasiyyat-ı Umumiye" başlığı ile 8 Temmuz 1326 (21 Temmuz 1910) tarihinde; ilkinin devamı olarak ikinci makale ise aynı derginin takip eden sayısında 15 Temmuz 1326 (28 Temmuz 1910) tarihinde "Âlem-i İslam ve Siyasiyyat-ı Umumiye: Bizim Takib Edeceğimiz Meslek" başlığı ile yayımlanmıştır. Bu iki önemli makalenin ilkinde 1910 yılı itibarıyla Avrupalı devletlerin siyasi ve ekonomik durumları kıta siyaseti çerçevesinde birbirleri ile olan ortaklık ve rekabetleri üzerinden analiz edilmiş; ikincisinde ise İslam dünyasının uluslararası siyasetteki konumu ve sorunları ele alınmaya gayret edilmiştir. Bu çalışmada Ağaoğlu'nun burada sözü edilen makalelerinde yer verdiği yorum ve analizleri merkeze alarak, 1910-1915 yılları arasında Sırat-ı Müstakim ve Sebül'ür-reşad'da yayımlanmış konuya ilişkin diğer yazılarından da yararlanarak uluslararası siyasete ilişkin beş yıllık tespit ve yorumları mercek altına alınacaktır. Bu bağlamda bir Osmanlı-Türk aydınının Osmanlı Devleti ile İslam dünyasının durumu ve geleceğine dönük siyasi perspektifi ortaya konmaya çalışılacaktır.

A. Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Uluslararası Siyaset ve İslam Dünyası

Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumu ve daha genel anlamda İslam dünyasının geleceğini kendisine dert edinen pek çok Osmanlı-Türk aydını gibi Ahmet Ağaoğlu için de dönem itibarıyla uluslararası siyasetin odaklandığı temel noktanın âlem-i İslam olduğu şüphesiz bir gerçektir: "*El-yevm beynelmilel cereyan eden siyâsiyyât-ı umumiyenin safahâtı nazar-ı dikkate alınırsa işbu safahatın yegâne medâr ve merci'i âlem-i İslam olduğu kolaylıkla anlaşılır*".²⁴ Avrupa'nın tüm 19. yüzyıl boyunca kıtaya mahsus siyasi meselelerini çözüme ulaştırdığını, bunun son noktasının ise Almanya'nın kuruluşu ile nihayete erdiğini ifade eden Ağaoğlu, 1871-1910 yılları arasında kıta Avrupası siyasetinin dönemsel bir iç barış yaşamasını buna kanıt olarak sunmaktadır: "*Almanya İmparatorluğu teşekkül ettikten sonra yani kırk senelik uzun bir müddet zarfında Avrupa'nın ânifü'z-zikr dairesinde hiçbir muhârebe zuhur etmemiştir. Şu kıt'anın tarihini*

s. 87; Meyer, a.g.e., s. 156.

²³ Bu konuda detaylı ve kronolojik bir değerlendirme için bkz. İsmail Kara, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İslamcılık Tartışmaları", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 1405-1420.

²⁴ Ahmed Agayev, "Âlem-i İslâm ve Siyâsiyyât-ı Umûmiyye", Sırât-ı Müstâkîm, cild: 4, 8 Temmuz 1326 (21 Temmuz 1910), s. 346.

bilenler nezdinde sâbıkta kat'iyen emsâli görülmemiş bir alâmet gibi telakki edilse gerek". Öyle ki "bugün bile nefsi Avrupa'ya ait arada münaza'un fih ve bir muharebe zuhuruna sebep olacak kadar mühim bir mes'ele" gözükmemektedir.²⁵ Bu pencereden bakıldığında kıtaya özgü siyasi ihtilaflarını çözüme ulaştıran Avrupa'nın içeride yalnızca sosyal ve ekonomik meselelerle meşgul olduğu ifade edilmektedir.

Kıta içerisinde görece bir siyasi barış ortamı yakalayan Avrupalı büyük devletlerin bu durumun aksine kıta dışında birbirlerine karşı sert bir rekabet yürüttüklerini ifade eden Ağaoğlu, bunun esas sebebinin sanayileşme süreçlerinde aranması gerektiğini belirtmektedir. Kökleri itibarıyla medeniyetinin esasını *"sırf maddiyattan ibaret"* olan Avrupa milletleri²⁶ *"ihtiyâcât-ı maddiyeye ma'rûz olduklarından ticaret, sanâyi ve iktisâdi zarûriyâtın sevki ile kendilerine başka yerlerde müstemlekât ve mahreçler bulmaya mecburdurlar"*. Durum bunu arz ettiğinden Avrupa'nın 19. yüzyıldan miras kalan sanayileşmeye bağlı hammadde ve pazar arayışı gibi yapısal meseleleri özellikle dış siyasette *"Avrupa devletleri arasında müstemlekat ve mahreç meselesi büyük bir rekâbet ve husumet-i siyâsiyye"* kapısı açmıştır. Bu bağlamda İngiltere'nin halihazırda söz konusu rekabet içerisinde diğerlerine kıyasla çok daha büyük kazanımlar elde etmiş olduğunu ifade eden Ağaoğlu, başta Almanlar olmak üzere rekabette geç ve geri kalmış olan diğer büyük devletlerin henüz sömürgeleştirilmemiş muhtelif coğrafyaları *"ıhtisâba ve yahud başkalarının ellerinden kapmaya"* çalıştıklarından söz etmektedir.²⁷

Ağaoğlu'nun Birinci Dünya Savaşı öncesi büyük devletlerin dış politikaları bağlamında yapmış olduğu analiz henüz jeopolitik düzeyde paylaşılmamış ve geleceği konusunda bir karar verilmemiş tek bir alana dikkatini yöneltmesine neden olduğu görülmektedir. Bu bölge *"hemen Asya'nın garb tarafında ve Afrika'nın şark tarafında vâki memalik"* olarak tanımladığı Ortadoğu coğrafyasıdır. Osmanlı Devleti'nin sınırlarını da içerisine alacak şekilde Yakındoğu coğrafyasına işaret eden Ağaoğlu, Afganistan'dan Trablusgarp'a bir hat çizmektedir ki burası kendi tespitiyle *"el-yevm siyâsiyyât-ı umûmiyyenin iştigâl ettiği mesâil-i yegâne"*dir. Çoğunlukla Müslüman toplulukların yaşadıkları bu hat Ağaoğlu tarafından *"Âlem-i İslam"* olarak tanımlanan coğrafyadır.²⁸ Bölge Avrupalı sanayileşmiş, sömürgeci güçlerin kendi aralarında egemenlik kurmak amacıyla yaptıkları *"bütün hây u hûylarının, patırtı ve gürültülerinin, her türlü ikdâmât-ı siyâsiyyelerinin ma'tûfu"* olan âlem-i İslam'dır. Öyle ki bu topraklar tıpkı *"Nasreddin Hoca merhumun yorganı gibi"*²⁹ Avrupalılar arasında çekiştirilip durmaktadır.³⁰

25 Agayev, "Âlem-i İslâm ve Siyâsiyyât-ı Umûmiyye", s. 346.

26 Ahmet Ağaoğlu'nun medeniyet kavramı çerçevesinde Avrupa medeniyeti konusundaki görüşlerinin detaylı bir bütünü Malta sürgünü sırasında kaleme almış olduğu 1919 tarihli Üç Medeniyet adlı kitabında yer almaktadır. Bkz. Ahmet Ağaoğlu, Üç Medeniyet, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2013.

27 Agayev, "Âlem-i İslâm ve Siyâsiyyât-ı Umûmiyye", s. 346.

28 Kuşkusuz ki bu bakış açısı bağlamında Ahmet Ağaoğlu yalnız değildir. Birinci Dünya Savaşı'na giden yolda en büyük meselenin İslam âlemi ve Osmanlıların geleceği noktasında düğümlendiğine ilişkin yorum ve analizlere dönemin aydınlarında rastlamak mümkündür. Bu isimler arasında zikretmemiz gereken Yusuf Akçura tıpkı Ağaoğlu gibi düşünmekte, kaleme aldığı bir makalede *"Nihayet biz Türklere ma'lum oldu ki el-yevm siyaset âleme hâkim en büyük mes'ele İngiliz-Alman rekabet ve niza'idir; ve bu rekabet ve niza'n mebni aleyhlerinden biri, belki de birincisi, yakın şark ya'ni memalik-i Osmaniye ve İslamiyedir"* demektedir. Bkz. Yusuf Akçura, "Almanya, İngiltere, Türkiye ve Âlem-i İslam-I", Sırât-ı Müstâkîm, cild: 4, 29 Temmuz 1326, (11 Ağustos 1910), s. 385.

29 Aynı metafor Yusuf Akçura tarafından "Osmanlı ve Müslüman yorganı" şeklinde kullanılmıştır. Bkz. Akçura, "Almanya, İngiltere, Türkiye ve Âlem-i İslam-I", s. 389.

30 Agayev, "Âlem-i İslâm ve Siyâsiyyât-ı Umûmiyye", s. 346.

Ahmet Ağaoğlu'na Göre Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Uluslararası Siyaset, Osmanlı Devleti ve İslam Dünyası

Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte Avrupalı büyük devletler arasında meydana gelen kampaşmanın temel gerekçelerinden birinin âlem-i İslam merkezli bir jeopolitik rekabet olduğuna inanan Ağaoğlu, İngiltere'nin "*târîhî düşman-ı can ü malı olan*" Rusya ile İran ve Afganistan; "*öteden beri rekabet ve husûmet ettiği*" Fransa ile ise Fas ve Mısır üzerinden uzlaşarak yan yana gelmesini buna açık bir delil olarak sunmaktadır. İtilaf devletleri adı verilen grubun bu şekilde oluştuğunu belirten Ağaoğlu, karşı cephe olarak kurgulanan İttifak güçlerinin de aynı jeopolitik rekabetten beslenerek oluşturulduğunu iddia etmektedir. Nitekim "*İtalya hükûmeti Fransa'nın Afrika'da nâil olduğu muvaffakiyâtından kuşkulananarak Avusturya ve Almanya'nın âgûş-ı muavenetine*" atılmış; İtalyanların Tunus ve Trablusgarp üzerine yürümek istediği zaman karşısında Fransa'yı bulmasıyla ise Almanların yanında saf tutması kesinleşmiştir. Öte yandan Avusturya ise Balkanlar olarak bilinen "*cenûbdaki memalik-i Osmâniyye'ye yürümek burada rakibi bulunan Rusya'ya mukabele etmek için*" Almanya'nın yardımına ihtiyaç duymuştur. Ağaoğlu böylelikle İngiltere ve Almanya'nın liderliğinde kurulan "*iki hey'et-i muazzamanın*" en büyük rekabet alanının kendisi tarafından Osmanlı Devleti'ni de içerisine alacak biçimde "*âlem-i İslam*" olarak tanımlanan coğrafya olduğunu bir kez daha teyit etmektedir.³¹

Ağaoğlu Trablusgarp ve Balkan Savaşları öncesinde yukarıda yer verilen jeopolitik ve stratejik analizin yanı sıra Avrupa basını ve devlet adamlarının söylemlerini kullanarak uluslararası siyasetin gündem maddelerinin Mısır, Girit, İran gibi bölgesel sorunlarla dolu olmasından dolayı esas meselenin âlem-i İslam olduğu iddiasını desteklemektedir: "*Vâkiâ arada İslam yorganından başka münâza'un fih mes'ele yoktur! Cümlelerin matmah-ı nazarı âlem-i İslamdır! Cümlesi âlem-i İslam'a doğru yürüyüp cümlesinin maksadı bu sahipsiz maldan hisse-çîn olmaktır*". Hal böyle iken İslam âleminin bu duruma karşı ne yaptığını sormak gerektiğini söyleyen Ağaoğlu, "*üzülerek ancak tereddütsüz bir şekilde*" İslam dünyasının kendi etrafında kopan kıyametten haberdar olmadığını düşünmektedir. Buna rağmen ümitsiz olmamak gerektiğini belirten Ağaoğlu için en önemli motivasyon kaynağı Avrupalıların üzerinde rekabet ettikleri "*Şark'ın kilidinin, miftahının*" Osmanlıların elinde olmasıdır.³²

Ağaoğlu'nun Şark'ın kilidinin Osmanlıların elinde olduğu gerçeğine ne denli büyük bir jeopolitik önem atfettiği 1912 senesine ait uluslararası siyaset yorumlarında kendisini bir kez daha göstermektedir. Bu analizlerinin bir tanesinde muhtemel bir İngiliz-Alman çatışmasının "*Osmanlıların aleyhine mi yoksa lehine mi cereyan edeceği*" sorusuna pek çoklarının aksine Osmanlı lehine sonuçlanma ihtimali olduğu şeklinde cevap veren Ağaoğlu, "*bizim mahv u perişânımız ne İngiltere'nin ne de Almanya'nın îcâbât-ı menâfiinden değildir*" sözleriyle Osmanlı Devleti'nin mevcudiyetinin her iki büyük devlet için elzem olduğunu iddia etmektedir. Zira Osmanlılar Rusların güney ve güneybatı yönünde Hindistan üzerine yürümelerinin önünde bir set teşkil etmesi bakımından İngilizler için bir güvenlik noktası anlamına gelmektedir.³³ Ağaoğlu'na göre, bu açıdan bakıldığında İngiltere "*menâfi-i hayatiyyesi ile*" Osmanlılara bağlıdır.³⁴ Almanya açısından ise Osmanlıların dostluğu ve varlığının devamı bu ülkenin Doğu dünyasında takip edegeldiği iktisadi hedeflerinin

31 Agayev, "Âlem-i İslâm ve Siyâsiyyât-ı Umûmiyye", s. 347.

32 Agayev, "Âlem-i İslâm ve Siyâsiyyât-ı Umûmiyye", s. 347.

33 Ahmed Agayev, "Âlem-i İslâm ve İngiltere-Almanya", Sırât-ı Müstâkîm, cild: 8, 3 Mayıs 1328 (16 Mayıs 1912), ss. 202-203.

34 Ahmed Agayev, "İngiltere ve biz", Sırât-ı Müstâkîm, cild: 8, 22 Mart 1328 (4 Nisan 1912), s. 86.

gerçekleşmesi adına önem taşımaktadır. Ağaoğlu buradan hareketle “içinde bulunulan vaziyetin vahametini hatırdan çıkarmamak kaydıyla” sözü edilen jeopolitik avantajlardan hakkıyla faydalanabilmek için Osmanlı devlet adamlarının ve diplomatlarının teyakkuz halinde bulunmaları gerektiğinin de altını çizmektedir.³⁵

B. Âlem-i İslam’a Bir Çağrı

“Âlem-i İslâm ve Siyâsiyât-ı Umûmiyye” başlıklı makalesinde 1910 yılı itibarıyla uluslararası siyaseti Avrupalı büyük devletlerin iki ayrı blok halinde kamplaşmaları ile kamplar arası çekişmenin ana merkezini oluşturan Yakındoğu coğrafyası üzerinden analiz eden Ahmet Ağaoğlu, ilkinin devamı niteliğindeki “Âlem-i İslâm ve Siyâsiyât-ı Umumiye: Bizim Ta’kib Edeceğimiz Meslek” adlı ikinci makalesinde bu coğrafyanın ve İslam topluluklarının bu durum karşısında nasıl davranmaları gerektiği konusundaki fikirlerine ayırmıştır. İslam dünyasının önemli bir kısmının İtilaf devletleri tarafından ya hükümler altına alındığını ya da nüfuz bölgesi olarak paylaşıldığını belirten Ağaoğlu, İslam topluluklarının henüz idare altına alınmadığı bölge üzerinde paylaşım mücadelesinin devam ettiğini belirtmektedir. “*Şu iki hey’etten âlem-i İslâm ile en sıkı, en vâsi’ alâka-dâr olan mezkûr âlem ile dâimî bir temasta bulunan İtilâf-ı Müselles erkânıdır; zîrâ âlem-i İslâm’ın kısm-ı a’zamı bunların doğrudan doğruya taht-ı tasarruflarında ve yahud dâire-i nüfûzlarındadır! Bunlar bütün dikkat ve itinâlarını, bütün kuvvet ve mesâîlerini taht-ı tasarruflarında bulunan akvâm ve arâzî-i müslimeyi kendi ellerinde bırakmakla beraber, iyâdî-i ecânibin tecâvüzât-ı iğtisâbkârânesinden masûn kalmış nev’amâ istiklâliyet-i milliyye ve hürriyet-i dîniyyelerini muhâfaza etmiş olan akvâm ve arâzî-i müslimeyi de elde etmeye sarf ediyorlar*” sözleriyle mevcut durumu ifade eden Ağaoğlu, bu iddiasına delil olarak ilk makalesinde çizdiği, Afganistan’dan Kuzey Afrika’ya uzanan hat üzerindeki son gelişmeleri göstermektedir. Buna göre, Rusya’nın Hive, Buhara ve İran’da; İngiltere’nin İran, Afganistan, Arabistan ve Mısır’da; Fransa’nın ise Marakeş, Tunus ve Trablus’taki tasarruflarına özellikle dikkat kesilmek gerekmektedir.³⁶

Ahmet Ağaoğlu’nun ilk makalede ve yukarıda ifade edilen İtilaf devletlerinin jeopolitik tasarrufları karşısında rakip blok olan İttifak devletlerinin bakış açılarına ve alternatif planlarına odaklanılmasını bir öneri olarak sunduğu görülmektedir. “*Şu İttifâk-ı Müselles ayn-ı tehâlûk ve sūr’atle âlem-i İslâm’a doğru şitâbândır!*” sözleriyle İslam dünyasını merkeze alan projeler yürütmek açısından İtilaf güçleri ile İttifak devletleri arasında bir fark olmadığı kaydını düşen Ağaoğlu, her ikisinin de “*gaye-i amelinin âlem-i İslam üzerinde muvaffakiyet ve sebkât kazanmak*” olduğunu vurgulamaktadır. Son derece aşikâr olan bu durumun aynı zamanda İslam dünyasının alacağı pozisyonu belirlemekte etkili olması gerektiğini düşünen yazar, alınması gereken tavır her iki blok arasındaki çekişmeden İslam dünyasının menfaatleri doğrultusunda yararlanmak ilkesi üzerine kurgulanmıştır. “*Şu iki rekabet arasında öyle mâhirâne davranmaktır ki âlem-i İslâm oldukça menfaatedâr olsun*” diyen Ağaoğlu bu noktada ilk makalesinde vurguladığı bir sabiteyi tekrar dile getirerek “*âlem-i İslâm’ın kilidi bir Osmanlıların elindedir*” sözleriyle Osmanlı Devleti’nin tüm

35 Agayef, “Âlem-i İslâm ve İngiltere-Almanya”, s. 203.

36 Ahmed Agayef, “Âlem-i İslâm ve Siyâsiyyât-ı Umumiye: Bizim Ta’kib Edeceğimiz Meslek”, Sırât-ı Müstâkîm, cild: 4, 15 Temmuz 1326 (28 Temmuz 1910), s. 359. Ağaoğlu’nun Rusların Kafkaslar ve İran siyaseti hakkındaki görüşlerinin detaylarına ölümünün ardından oğlu Samet Ağaoğlu tarafından yayımlanan İran ve İnkılabı adlı eserinin son kısımlarında bulmak mümkündür. Bkz. Ahmet Ağaoğlu, İran ve İnkılabı, Ankara, 1941.

Müslüman toplulukları için arz ettiği kritik konuma işaret etmektedir.³⁷ İslam âlemini birçok uzvunu kaybetmiş bir yapıya benzeten Ağaoğlu, “*üç yüz elli milyonluk âlem-i İslâm'dan üç yüz milyonu ecânibin taht-ı tasarruf ve yed-i temellükünde*” olduğunu belirtmektedir. Bu zaviyeden bakıldığında “*küre-i arzda mağlûb ve mahur olmuş medeniyet-i İslâmiyye*” içerisinde “*sağlam kalarak hayât-ı zâtîyyesine mâlik olan yalnız Osmanlılardır*”. Dolayısıyla Osmanlılar maddi ve manevi olarak tüm İslam âlemini temsil etmektedir. “*Eğer bilfarz âlem-i İslâm haritasından Osmanlı İmparatorluğunu çıkarırlarsa şu âlem mâbûd gibi görünür*” diyen Ağaoğlu bu sebeple Osmanlıların varlığının devamını İslamiyet'in ve Müslümanların hayatîyeti için büyük önemi haiz kabul etmektedir.³⁸

Ağaoğlu'na göre Osmanlı Devleti'ni İslam dünyası için böyle bir dönemde önemli kılan meseleyi sadece jeopolitik ile açıklamak eksik olacaktır. Zira “*bütün Avrupa'nın etrafında telaş ve ızdırab gösterdikleri cümle akvâm ve tavâif*” ya Osmanlı Devleti'nin doğrudan egemenliği altındadır ya da “*bilâ-vâsita mâ'nen ve maddeten taht-ı nüfuzundadır*”. Hiç şüphesiz ki, bunu sağlayan en büyük manevi kuvvet Hilafet kurumudur. Hilafetin merkezi olmasından dolayı Osmanlılar bu anlamda âlem-i İslâm'a dönük mezkûr saldırıları dönem itibarıyla “*def için kuvâ-yı maddiyyeye mâlik*” değilse de “*def için kuvâ-yı ma'neviyyeye mâliktir*”. Böyle olduğu için Hilafetin verdiği manevi kuvvet üzerine inşa edilecek bir savunmanın gelecek yıllarda bölgenin ve Müslümanların yaşamında çok önemli olacağına inanan Ağaoğlu, bunun Avrupalı büyükler arasındaki mücadelenin de gidişatına yön vereceğini savunmaktadır. Zira “*yek diğeriyle rekabet ve düşman-ı cân derecesinde ibrâz-ı husumet eden iki hey'et-i muazzama arasında*” Osmanlılar hangisini tercih ederse “*Asya'da feth-ü galebe onun tarafında olacaktır*”.³⁹

Ahmet Ağaoğlu'nun 1910 ve sonrasında yaşanan süreci İslam dünyası ve Müslümanlar adına en genel manada bir “dini ve millî varoluş mücadelesi” olarak gördüğü açıktır. 1912 yılında kaleme aldığı “*Âlem-i İslâm'a Umûmî Bir Nazar*” adlı makalede Müslümanların içinde bulunduğu durumu eski çağlarda Haçlıların karşısındaki durumdan çok daha vahim olduğunu ifade etmekte ve eklemektedir: “*Zîrâ o zamanlar İslâmiyet'in yalnız bir tarafına, bir noktasına hücum ediliyordu. Bugün ise İslâmiyet'in her tarafına her noktasına hücum ediliyor. Tehlike gayet azîm ve vahîmdir. Buna karşı Müslümanların üzerine düşen yegâne ve en birinci vazife, her türlü mesâil-i zâtîyye ve şahsiyyeyi unutarak ittifak ve ittihâd etmekten ibarettir*”.⁴⁰ Osmanlı Devleti'ne karşı Arnavut isyanının başladığı; Balkan Savaşı'na giden yolda ise İstanbul'a karşı tansiyonun giderek yükseldiği günlerde yayımlanan bu makale Ağaoğlu'nun bundan iki sene evvel hilafetin önemine binaen yazmış olduğu satırların isabetini ortaya koyması ve fikirlerinin tutarlılığını göstermesi bakımından kıymetlidir.

Müslümanların tüm farklı görüş ve tutumları geride bırakarak, kendilerine karşı büyüyen tehdit karşısında bir araya gelmeleri idealinin hayata geçirilmesi yolunda en önemli kriterin şahsi siyasal kavgalardan kaçınmak olduğunun altını çizen Ağaoğlu, bunun aksine davranmakla “*menâfi-i milliyye muhâfaza edilemez*” demektedir. Osmanlıların

37 Agayef, “*Âlem-i İslâm ve Siyâsiyyât-ı Umumiye: Bizim Ta'kib Edeceğimiz Meslek*”, ss. 359-360.

38 Ahmet Agayev, “*Türkiye'de Muhâceret Mes'elesi*”, Sırât-ı Müstâkîm, cild: 4, 29 Temmuz 1326 (11 Ağustos 1910), ss. 387-388.

39 Agayef, “*Âlem-i İslâm ve Siyâsiyyât-ı Umumiye: Bizim Ta'kib Edeceğimiz Meslek*”, s. 360.

40 Ahmed Agayef, “*Âlem-i İslâm'a Umûmî Bir Nazar*”, Sırât-ı Müstâkîm, cild: 8, 8 Mart 1328 (21 Mart 1912), s. 43.

uzunca yıllardır kendisini yok etmek isteyen düşmanlarını engelleyen en büyük faktörün milletin içinde yaşamakta olan “ittihat ve ittifak” duygusu olduğuna inanan Ağaoğlu, “*maâzallâh bundan sonra aramıza sokulmuş olan âdem-i imtizâc ve ittifâk kesb-i şiddet ederse, eğer ordu-yı Osmânîdeki tereddüd ve tezelzül devam ederse mezkûr düşmanların vatan-ı Osmânîye tecavüz edeceklerine emin olalım*” uyarısında bulunmaktadır. Kaldı ki mesele sadece Osmanlılar ile ilgili olmayıp, çok daha geniş planda tüm Müslümanları ilgilendirmektedir. Zira “*bu memleketin başına bir felaket gelirse bütün İslâmiyet’i mahv ü nâbûd addetmek câiz olacaktır*”. Bu sebeple, bir an evvel II. Meşrutiyet dönemi siyasetini esir alan siyasi ayrışma ve çatışmalara son vermek gerekmektedir.⁴¹ Yoksa “*illâ düşman-ı bî-amân gelir ne ittihâdcı, ne itilâfçı, ne hürriyet, ne de istibdâd tarafdârı koyar ve o vakit ihtilaf ve tefrika için bir saha bile bulamayız*” diyerek muhtemel vahim sondan haber vermektedir.⁴²

İfade etmek gerekir ki Ağaoğlu’nun şahsi tutum ve davranış meselesinden kastı sadece Osmanlı iç siyasetinin meşhur “İttihatçı-İtilafçı”; “İstibdat-Hürriyet” tartışmaları⁴³ ile sınırlı bir değerlendirme değildir. Hilafetin manevi gücüne olan vurgusu hesaba katıldığında burada daha geniş bir perspektifle tüm İslam dünyasına birlik içerisinde hareket etmek hususunda bir sesleniş söz konusudur. II. Meşrutiyet İstanbul’una adım attığı günden itibaren kaleme aldığı yazılarda özellikle mezhep ihtilafına karşı İslam dünyasını uyarın ve bunun birlik ideali üzerindeki zararlarını gündemde tutmaya gayret eden Ağaoğlu⁴⁴ Birinci Dünya Savaşı’nın ikinci senesinde bunu bir kez daha hatırlatmak ihtiyacı hissetmiş; Tercümân-ı Hakikat Gazetesi’nde “*İslâmları maddeten halâs etmek için sell-i seyf etmiş olan Hilâfet-i Muazzama-i İslâmiyye’den, İslâm ordularının arkasında bir de onları ma’nen halâs edecek beşâret ve uhuvvet gitmelidir. Cüz’iyyât üzerinde i’tilâf ve imtizâc olunarak, külliyât ve esâsâtı müdâfa’a ve muhafaza için bütün İslâmların livâ-yı İslâm etrafında toplanmaları vakti gelmiştir*” beyanında bulunmuştur.⁴⁵

Trablusgarp ve Balkan Savaşları döneminden itibaren kaleme aldığı yazılarda ağırlıklı olarak millî birlik ve beraberlik vurgusu yapan Ağaoğlu⁴⁶ Birinci Dünya Savaşı sırasında da

41 Döneme dair en kıymetli çalışmalara imza atan Tarık Zafer Tunaya, II. Meşrutiyet döneminin hayal kırıklığı sebepleri arasında şahsi çatışmaları göstermekte, “çekişme ve şahsi garaz tohumları büyümüş, beslenmiş, şişmiş ve nihayet uç vermişti” demektedir. Detaylı bir değerlendirme için bkz. Tarık Zafer Tunaya, Hürriyet’in İlanı: İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar, Arba Yayınları, İstanbul, 1996.

42 Ahmed Agayef, “Vahim Günler”, Sırât-ı Müstâkîm, cild: 8, 12 Temmuz 1328 (25 Temmuz 1912), ss. 410-411.

43 Ağaoğlu’nun şikayetçi olduğu dönemin siyasi çatışma atmosferine detayları için bkz. Tarık Zafer Tunaya, Türkiye’de Siyasal Partiler, Cilt: I, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988; Sina Akşin, 100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1980.

44 Fahri Sakal, Ağaoğlu Ahmed Bey, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 73.

45 Tercümân-ı Hakikat’in 12116 numaralı sayısından aktaran: “Müslümanların Livâ-yı Kavmiyyet Değil, Livâ-yı İslâm Etrafında Toplanmaları Vakti Geldi”, Sırât-ı Müstâkîm, cild: 13, 25 Kanunievvel 1330 (7 Ocak 1915), s. 72. Ağaoğlu’na göre İslam’ın reddettiği kavmiyetçilikten kasıt milliyetçilik değil, İbn-i Haldun’dan mülhem olan asabiyyet anlayışıdır. Dolayısıyla milliyetçilik İslam’a mündemiç bir kavram olarak düşünülmelidir. Kendisinin bu görüşlerini içeren makalesi için bkz. Ahmed Agayef, “İslam’da Dava-yı Milliyet”, Türk Yurdu, Cilt: VI, Sayı: 10, 10 Temmuz 1330 (23 Temmuz 1914), ss. 2320-2329. Türk Yurdu içerisinde İslamcılık ve Milliyetçilik arasındaki ilişkiye dair bu dönemde yapılan tartışmaları birincil kaynaklardan ele alan kıymetli bir çalışma için ayrıca bkz. Nazmi Özçelik, I. Yayın Döneminde (1911-1918) Türk Yurdu Mecmuası’nın Ortaya Koyduğu Görüşler, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1987. Ağaoğlu bu yıllarda İslam ve milliyetçilik mevzuundaki görüşleri sebebiyle kendisiyle zıt görüşlere sahip olan Babanzade Ahmet Naim ve Süleyman Nazif gibi isimlerle fikri tartışmalar yapmış; gazete ve dergilerde karşılıklı suçlayıcı ve eleştirel makaleler neşretmişlerdir. Detay için bkz. Masami Arai, Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 107-111; Özcan, a.g.e., ss. 121-124; Mehmet Kaan Çalen, Osmanlılık ve İslamcılık Karşısında Türkçülük, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017, ss. 152-170.

46 Fahri Sakal, a.g.e., s. 74. Bu hususta müstakil bir çalışma için ayrıca bkz. Fahri Sakal, “Ağaoğlu Ahmed’in

buna devam etmiştir: “*şu mukaddes ve âlî mücâhedeye hiçbir husûsî fikir karıştırılmaz, kimse sırf kendine has olarak bir hisse-i iftihâr ve mübâhât çıkaramaz. Bu bir İslam kavgasıdır!*” diyerek, “*ben veya sen kim olursa olsun, yalnız el verir ki müşterek ve mukaddes emel için mücâhede ederken el ele ve kalb kalbe vererek o ma'nevî vahdetimizi cihâna irâe edelim!*” çağrısı yapmıştır.⁴⁷ Bir taraftan “ümme bilinciyle” birlikte hareket etmenin önemine işaret etmesi, öte yandan şahsi davranarak zarar görmeyen önlenmesinin gerekliliğine işaret eden bu sözler aynı zamanda Ağaoğlu'nun Hilafetin İslam dünyasının geleceğini belirleme noktasındaki önemine olan inancını büyük harbin yaşandığı 1915 yılında dahi koruduğunu göstermesi bakımından mühimdir.

Sonuç

Ahmet Ağaoğlu'nun Osmanlı-Türk siyasi hayatının en çalkantılı günlerinin yaşandığı 1908 sonrası süreçte uluslararası siyaseti, Osmanlı Devleti'nin durumunu ve İslam dünyasının geleceğini ele alan makalelerinin değerlendirildiği bu çalışma yazarın döneme ilişkin iç ve dış gelişmelere olan derin hakimiyetini göstermektedir. Zira Ağaoğlu bu yazılarında Avrupa iç ve dış siyasetinin 19. yüzyıldan itibaren gelişimi ve 20. yüzyıl başı itibarıyla ulaştığı nokta hakkında kapsamlı bilgiler vermekte; sahip olduğu arka plan bilgisi etrafında kendi durum tespiti ve gelecek projeksiyonunu başarıyla kurgulamaktadır. Yaşadığı dönemin pek çok önde gelen düşünürü gibi Ağaoğlu da dünyada yaşanan gelişmeler ışığında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumun hayatiyetini tayin etmekte ve kendi bakış açısı çerçevesinde bir kurtuluş reçetesi oluşturmaya gayret etmektedir.

Ağaoğlu'na göre sonu Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle neticelenecek olan sürecin en önemli sebebi Avrupalı büyük devletlerin yeryüzünü kendi sanayileşmelerinin muhtaç olduğu hammadde ve pazar ihtiyacı etrafında şekillenen paylaşım kavgasıdır. Bu mücadele çalışmaya konu edilen makalelerin yazıldığı tarih itibarıyla dünyanın kritik noktaları üzerinde nihayete ermiş; tek bir büyük alan üzerinde ise henüz bir sonuca ulaşamamıştır. Bu alan bizzat Ağaoğlu tarafından “âlem-i İslam” olarak tanımlanan Afganistan'dan Kuzey Afrika'ya uzanan, Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu coğrafyadır. Avrupalı büyük devletlerin millî menfaatleri çerçevesinde Balkanlardan Afganistan'a uzanan bu topraklar üzerinde kurguladıkları siyasi projelerinin İngiltere ve Almanya önderliğinde iki ayrı rakip kampa bölünmelerine sebep olduğunun savunan Ağaoğlu adeta yaklaşmakta olan Trablusgarp ve Balkan Savaşlarının haberini vermektedir. Özellikle İtalyanların Kuzey Afrika üzerinde Fransızlarla; Avusturya'nın ise Balkanlarda Rusya ile girdiği jeopolitik rekabeti analiz eden Ağaoğlu bu devletlerin İngiltere ve Almanya yanında saf tutmalarının gerekçesini bu yorumu ile temellendirmektedir.

1910 yılı itibarıyla uluslararası siyasi gelişmeleri ve bloklamaı irdeleyen Ağaoğlu'nun ulaştığı en önemli sonuçlardan bir tanesi Osmanlı Devleti'nin merkezî konumu olmuştur. Osmanlılara bu konumu sağlayan jeopolitik gerekçeler olduğu kadar İslam dünyası özelinde büyük bir önem arz eden hilafet makamının varlığına da işaret eden Ağaoğlu'na göre İtilaf ve İttifak grubu olarak ikiye ayrılmış olan Avrupalı güçlerin tek bir ortak noktası vardır,

Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Harbi Esnasında Kaleme Aldığı 'Birlik ve Beraberlik' Yazıları”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: 10, 1995, ss. 699-707.

47 “Vahdet-i İslâmiyye”, Sirât-ı Müstâkîm, cild: 13, 5 Şubat 1330 (18 Şubat 1915), s. 118.

o da her iki grubun bu coğrafya üzerinde siyasi ve ekonomik emellere sahip olmalarıdır. Dolayısıyla içinde bulunulan dönem sadece Osmanlı Devleti'nin kendi varlığının korunması noktasını çoktan geride bırakmış gözükmektedir. Artık Osmanlıların varlığının devamı aynı zamanda Yakındoğu İslam topluluklarının da varlığının devamı anlamına gelmektedir. Eski çağlardaki örneklerinden çok daha büyük bir tehdit altında bulunan İslam dünyası için eskisinden çok daha kuvvetli bir birlik tesisine ihtiyaç olduğunu ifade eden Ağaoğlu kaleme aldığı yazılarında sıklıkla bireyler, fikirler ve gruplar arası çatışmaların terkedilmesi ve bir an önce birliğin sağlanması çağrısında bulunmaktadır. 1908 sonrası İstanbul siyasetinin karakterini belirleyen İttihatçı-İtilafçı çatışması ve benzeri her türlü ihtilafın geride bırakılması gerektiğini savunan Ağaoğlu, Birinci Dünya Savaşı'nın ilk dönemine ait yazılarında dahi bu çağrısını yinelemekten geri durmamıştır.

19. yüzyılı "bu devlet nasıl kurtulur?" sorusuna cevap aramaya adanmış Osmanlı-Türk aydın zümresinin bir mensubu olan Ahmet Ağaoğlu, II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden süreçte çağdaşı olan pek çok fikir adamı gibi Osmanlı Devleti'nin ve İslam dünyasının geleceği hakkında duyduğu endişenin bir yansıması olarak çok sayıda yazı, makale ve habere imza atmıştır. Türk milliyetçiliğinin kurucu ideologlarından biri olarak tanınan Ağaoğlu bu çalışmaya konu edilen makalelerinde ittihat kavramına vurgu yaparak İslam'ı milliyetçiliğe mündemiç bir bağlamda kabul etmiş; birliğin tesisi yolundaki bağlayıcı unsurların başında saymıştır. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı Devleti'nin varlığını sadece jeopolitik değil aynı zamanda hilafetin ve âlem-i İslam'ın ayakta kalışının bir sembolü olarak sunmuş olmasının düşünsel arka planı daha net anlaşılabilir. Bu da kendisinin 1908 öncesi dönemde Rusya Müslümanları hakkındaki çalışmaları ve Bakü'deki basın yayın faaliyetleri ile birlikte düşünüldüğünde Birinci Dünya Savaşı öncesinde savunduğu fikirlerin bütünlüğünü ve tutarlılığını göstermesi bakımından ayrıca önem taşımaktadır.

Kaynakça

Ahmet Ağaoğlu'na Ait Basın Kaynakları

Agayev, Ahmed (1326), "Âlem-i İslâm ve Siyâsiyât-ı Umûmiyye", *Sırât-ı Müstâkîm*, c: 4, s. 345-347.

Agayef, Ahmed (1326), "Âlem-i İslâm ve Siyâsiyât-ı Umumiye: Bizim Ta'kib Edeceğimiz Meslek", *Sırât-ı Müstâkîm*, c: 4, s. 359-360.

Agayev, Ahmet (1326) "Türkiye'de Muhâceret Mes'alesi", *Sırât-ı Müstâkîm*, c: 4, s. 386-388.

Agayef, Ahmed (1328), "Âlem-i İslâm ve İngiltere-Almanya", *Sırât-ı Müstâkîm*, c: 8, s. 201-202.

Agayef, Ahmed (1328), "İngiltere ve biz", *Sırât-ı Müstâkîm*, c: 8, s. 85-86.

Agayef, Ahmed (1328), "Âlem-i İslâm'a Umûmî Bir Nazar", *Sırât-ı Müstâkîm*, c: 8, s. 41-42.

Agayef, Ahmed (1328), "Vahîm Günler", *Sırât-ı Müstâkîm*, c: 8, 409-410.

Agayef, Ahmed (1330), "İslam'da Dava-yı Milliyet", *Türk Yurdu*, c: 6, s: 10, s. 2320-2329.

"Müslümanların Livâ-yı Kavmiyyet Değil, Livâ-yı İslâm Etrafında Toplanmaları Vakti Geldi", *Sırât-ı Müstâkîm*, c: 13, 25 Kanunievvel 1330 (7 Ocak 1915), s. 72.

"Vahdet-i İslâmiyye", *Sırât-ı Müstâkîm*, c: 13, 5 Şubat 1330 (18 Şubat 1915), s. 118.

Telif Eserler

- Ağaoğlu, Ahmet (1941), *İran ve İnkılabı*, Ankara.
- Ağaoğlu, Ahmet (1994), *Serbest Fırka Hatıraları*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ağaoğlu, Ahmet (2010), *Mütareke ve Sürgün Hatıraları*, İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Ağaoğlu, Ahmet (2013), *Üç Medeniyet*, İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Ağaoğlu, Samet (1969), *Babamın Arkadaşları*, İstanbul: Baha Matbaası.
- Ahmad, Feroz ve Rustow, Dankwart A. (1976), "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 4-5, s. 245-284.
- Akçura, Yusuf (1326), "Almanya, İngiltere, Türkiye ve Âlem-i İslam-ı", *Sırât-ı Müstâkîm*, c: 4.
- Akçura, Yusuf (1978), *Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, İstanbul: Türk Kültür Yayını.
- Akşin, Sina (1980), *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Arai, Masami (2008), *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Atalar, Münir (2018), "Ahmet Ağaoğlu (1869-1939)", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 2, s. 139-151.
- Berkes, Niyazi (2002), *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Coşar, Simten (1997), *The State and Intellectual in Turkey: Between Liberal Ethos and the Myth of Democracy*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: *The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University*.
- Çalen, Mehmet Kaan (2017), *Osmanlılık ve İslamcılık Karşısında Türkçülük*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Georgeon, François (1986), *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)*, Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Georgeon, François (2006), *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kara, İsmail (1985) "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İslamcılık Tartışmaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c: 5, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 1405-1420.
- Kırımlı, Hakan (1996), *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kurat, Akdes Nimet (1987), *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kushner, David (1979), *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)*, İstanbul: Kervan Yayınları.
- Lewis, Bernard (1993), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Meyer, James H. (2014), *Turks Across Empires*, Oxford University Press.
- Özavcı, H. Ozan (2015), *Intellectual Origins of the Republic: Ahmet Ağaoğlu and the Genealogy of Liberalism in Turkey*, Leiden: Brill.
- Özcan, Ufuk (2010), *Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği*, İstanbul: Kitabevi.

- Özçelik, Nazmi (1987), I. Yayın Döneminde (1911-1918) Türk Yurdu Mecmuası'nın Ortaya Koyduğu Görüşler, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü*.
- Sakal, Fahri (1995), "Ağaoğlu Ahmed'in Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Harbi Esnasında Kaleme Aldığı 'Birlik ve Beraberlik' Yazıları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c: 10, s. 699-707.
- Sakal, Fahri (1999), *Ağaoğlu Ahmed Bey*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Shissler, A. Holly (2002), *Between Two Empires: Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey*, London: I.B. Tauris.
- Şimşir, Bilal (1985), *Malta Sürgünleri*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Taymas, Abdullah Battal (1966), *Kazan Türkleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Toprak, Zafer (1985), "II. Meşrutiyet'te Fikir Dergileri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c: 1, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 126-132.
- Tunaya, Tarık Zafer (1988), *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c: I, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Tunaya, Tarık Zafer (1996), *Hürriyet'in İlanı: İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar*, İstanbul: Arba Yayınları.
- Türk Parlamento Tarihi*, (Haz. Kazım Öztürk), TBMM-II. Dönem 1923-1927, c: 3, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınevi.
- Türkoğlu, İsmail (1996), "Müslüman Kongreleri", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c: 32, s. 96-98.
- Uyar, Hakkı (1997), "1930'larda Türkiye Basınında 'Liberal' Muhalefet: Ağaoğlu Ahmet'in Akın Gazetesi", *Toplumsal Tarih*, s: 41, s. 43-50.
- Ülken, Hilmi Ziya (1992), *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları.
- Üstel, Füsun (2004), *İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yalçın, Hüseyin Cahit (2019), *Tanıdıklarım*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yüce, Nuri (1988), "Ağaoğlu Ahmet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c: 1, s. 464-466.
- Zürcher, Erik Jan (2000), *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.